

2018

TOLERANCE: HISTORY AND DEVELOPMENT

Fazliddin Ravshanov

International Islamic Academy of Uzbekistan

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/iiaw>

Part of the [Arts and Humanities Commons](#)

Recommended Citation

Ravshanov, Fazliddin (2018) "TOLERANCE: HISTORY AND DEVELOPMENT," *The Light of Islam*: Vol. 2018 : Iss. 1 , Article 17.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiaw/vol2018/iss1/17>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in The Light of Islam by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

**ТОЛЕРАНТЛИК:
ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ**

**ТОЛЕРАНТНОСТЬ:
ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ**

**TOLERANCE:
HISTORY AND DEVELOPMENT**

Калит сўзлар: толерантлик, генезис, иммунитет, диний муносабатлар, инсон ҳуқуқлари, ижтимоий муносабатлар, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик, халқаро муносабатлар.

Ключевые слова: толерантность, генезис, иммунитет, религиозные отношения, права человека, социальные отношения, согласие, сотрудничество, международные отношения.

Key words: tolerance, genesis, immunity, religious attitude, human rights, social attitude, harmony, cooperation, international relations.

Толерантлик тушунчаси асли лотинча бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида “чидамлик”, “сабрлик”, “бардошлилик”, “тоқатлик” маъноларини англатади. Антик давр ва ўрта асрларга қадар асосан тиббиёт соҳасида кенг истифода этилган мазкур тушунча ўсимлик, ҳайвонлар ва инсонлар организмларининг турли-туман касалликлар, жароҳатлар ва умуман, жисман кўрилган зарарга қарши ҳаёт учун курашиш жараёнларига доир иммун (нем. Immunitat < фр. immunite < лат. immūnitas (immūntātis) – қарши курашиш) [1] қобилиятини ўрганиш масалаларига алоқадор бўлган. Кейинчалик бошқа фанлар доирасида ҳам эътиборли асарлар яратган машҳур тиббиёт олимлари ва аксинча, тиббиёт борасида ҳам диққатга сазовор фикрлар билдирган бошқа соҳа олимлари мазкур тушунча ёки унинг муқобил мазмунини кенгроқ, яъни маънавий-маърифий ва руҳий (психологик) маъноларда ҳам қўллай бошлаганлар (Эпименид, Горгий, Аристотел, Эпиктет, Ибн Сино) [2].

Толерантлик тушунчасининг ижтимоий муносабатларга оид бағрикенглик маъносида қўлланила бошлаши ўрта асрлар Европа уйғониш даврига тўғри келади (Рене Декарт, Балтасар Грасиан, Гольбах) [3]. Шу даврлар Европасида дин ва давлат, инсон ҳуқуқларининг диний ва дунёвий меъёрлари, диний ва дунёвий ақидалар масаласида ҳатто қон тўкишга бориб етилган жуда кўп воқеалар бўлиб ўтгани тарихдан яхши маълум.

Мазкур даврларда кенг тарқалган биринчи ёндашувга кўра толерантлик тушунчаси диний субъ-

ект ва объект доирасидан чиқиб, кенг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид маъноларда талқин этилган. Булар ичида диннинг халққа нисбатан муносабатларига халқнинг сабрлилиги, халқнинг динга муносабатларига черковнинг бардошлилиги, худди шу каби диннинг давлатга ва давлатнинг динга, давлатнинг халққа ва халқнинг давлат муносабатларига нисбатан толерантлиги (бардошлилиги ёки сабрлилиги) масалалари мутафаккирлар томонидан анча кенг ўрганилган [4]. Дин, давлат ва халқ ўзаро муносабатларининг ниҳоятда хилма-хил шаклларда намоён бўлиши, бу муносабатларни тартибга солиш борасида илгари сурилган кўплаб ғоялар толерантлик тушунчаси талқинларининг ҳам кўпайишига сабаб бўлди.

XX асрга қадар етакчи бўлган иккинчи ёндашувга кўра эса толерантлик тушунчасининг диний бағрикенгликка чорловчи мурувват маъносидagi талқинларига кўп дуч келиш мумкин [5]. Бунда масалан, буддавийлик, христианлик, ислом динларидаги толерантлик ҳақида гап кетганда улардаги икки омилга асосий эътибор қаратилганлигини кузатиш мумкин. Биринчиси, мазкур динларда ирқ, миллат, жинс ва келиб чиқишнинг эътиборга олинмаслиги, яъни инсон омили. Иккинчиси, маданий қадриятларга либерал ёндашув, яъни ижтимоий анъаналарга хайрихоҳлик омилдир.

Лекин XX аср бошларидан техника тараққиёти ва унинг асосида меҳнатни ташкил этиш муносабатларининг жадал ривожланиши натижасида толерантлик тушунчасининг юқорида қайд этилган биринчи ёндашуви давлат ва халқ, миллат ва миллий гуруҳлараро, халқ ва унинг халқаро муносабатларида, айниқса ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлар тизимида кенг мазмун касб этади. Энди тушунча иккинчи ёндашувга оид мурувват, чидам, сабр-тоқат маъноларини йўқотмаган ҳолда кўпроқ бағрикенглик, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик каби мазмунда талқин этила бошланди. Мана шундай ғояларнинг амалга татбиқ этилиши асосида эса дин ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг *идентификацион, сепарацион ва кооперацион – нейтралитет* [6] шакллари вужудга келди.

Толерантлик тушунчаси XX аср давомида ўзининг инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ мазмуни асосида ривожланди. Таъкидлаш керакки, янги мазмундаги толерантлик XX асрда юз берган икки жаҳон уруши сабабли биринчидан, халқаро муносабатлар юзасидан янада кенг моҳият билан бойинган бўлса, иккинчидан, шу моҳиятни амалда татбиқ этишни мақсад қилган кўплаб халқаро ташкилотларнинг амалий шаклланишида асосий аҳамият касб этди.

XX аср охирида толерантликнинг давлат ва халқ муносабатларига доир аҳамияти ортиб борди.

Мақола толерантлик тушунчасининг генезиси, тарихий мазмуни ва замонавий моҳиятини ёритишга бағишланган. Мақолада даврлар алмашиниши жараёнларида атама маъноларининг кенгайиб бориши таҳлил этилади. Атаманинг назарий асослари, амалий жараёнларга боғлиқлиги ва истиқболда унга муносабат масалаларига доир қарашлар баён қилинади.

В статье говорится о генезисе, историческом содержании и современной сущности термина толерантность. Автор анализируется расширение значения термина в разные исторические периоды. Кроме того, в статье приводятся взгляды на определение термина, включая теоретические основы, взаимосвязь с практическими аспектами в ретроспективе будущего развития.

This article focuses on the genesis, historical meaning and modern essence of the term tolerance. The article analyzes the expansion of the term in different historical periods. The article also presents the views on the term, including theoretical foundations, the relationship with practical aspects in retrospect of future development.

Бу икки омил кўринишда намоён бўлди. Буларнинг бири инсон ҳуқуқларининг тобора оширилиб боришида ўз аксини топса, иккинчиси демократия тамойиллари, инсон фаровонлиги ва эркинликларини таъминлашнинг юксалиши билан ифодаланади. Мазкур икки омил XX аср охири ва XXI асрда толерантликни инсониятнинг энг муҳим ҳаётий қадрияти, халқлараро муносабатлар маданиятига айлантирган бўлса-да, унинг мазмунан кенгайиши ҳали ҳам давом этмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, толерантлик тушунчасининг ривожланиши ҳамда турли-туман шакл ва мазмундаги муносабатлар тизимида кириб боришида ахборот соҳасининг тараққиёти катта рол ўйнади.

Сўнгги даврларда фундаменталистик, экстремистик, радикал-террористик ва бошқа шулар каби турдаги мафкураларнинг кучайиши шароитида толерантлик маданиятини мустаҳкамлаш зарурияти тобора ошиб бормоқда. Шу билан бирга, кейинги ўн йилликларда ривожланган давлатларда толерантликнинг моҳияти турли ҳуқуқий ва меъёрий актларда, низомларда, қондаларда, ташкилотлар ҳужжатларида ифодаланмоқда. Бу жараёнлар бошқа умуминсоний қадриятларга оид муносабатлар аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, давлат бошқаруви идоралари, нодавлат ташкилотлар низомлари ёки махсус комиссия, экспертлар гуруҳлари хулосалари воситасида толерантликни амалий шакллантириш жараёнларининг йил сайин такомиллаштирилиб боришини таъминлапти.

Ҳозирги даврга келиб толерантликнинг ўз вазифаларини бажариши учун уни амалий ҳаётга

татбиқ этишни такомиллаштириш жараёнларида бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган иккита масалани ҳал этишга устувор аҳамият берилмоқда. Бири, XXI асрнинг бошларидан толерантликнинг бир вақтнинг ўзида ҳам умуминсоний маданият характери касб этиши, ҳам барча ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги мураккабликлар талабларига жавоб беришга йўналтирилиши. Иккинчиси, уни келажакдаги халқаро зиддиятларнинг олдини олиши учун асосий давлат дастурлари ва меъёрларида ифодалаш, турли давлатлар дастур ва меъёрларини мувозанатлаштири олиш қобилиятига эга бўлишини таъминлаш. Ҳар икки масала бугун ва келажакнинг заруриятига айланиб бормоқда. Шу билан бирга, толерантлик мураккаб вазиятларда жуда катта инсоний гуруҳлар, бирликларни бошқариш имкониятларига эга бўлиши учун бир вақтнинг ўзида замонавий воситалардан фойдалана олиши, қонунларга амал қилинишини таъминлаши, маъмурий тармоқлар ва улар билан жамият ўртасидаги муносабатларни оқилона тарзда мувофиқлаштири олиши лозим. Толерантлик тартиблари, меъёрларини мутлақлаштириш, бошқарувни ташкиллаштиришнинг асосий омилига айланаётган консенсусни демократик қадриятлар асосида ривожлантириш бу соҳадаги тадрижий ривожланишнинг асоси бўлиб қолапти.

Толерантликнинг тарихий мазмунини замонавий маданият асосида шаклланган қадриятлар ва қоидалар билан бойитишга зарурият ҳам мавжуд. Шунингдек, толерантликни амалий ташкил этиш, аниқ фикрлаш ва оқилона механизмлар воситасида уни маданиятга айлантириш учун зарур илмий савияга эҳтиёж ҳам сезиларли даражада. Толерантликка ўргатишнинг фанлар доирасидаги услублари ўз кучини йўқотаётган ҳозирги даврда фалсафа, мантиқ, ҳуқуқ, иқтисодиёт, сиёсат, индивидуал ва ижтимоий психология каби фанлар амалиётини моделлар яратишга йўналтириш бугунги ҳаёт кун тартибидаги масалалардан ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатларда толерантлик учун энг муҳим бўлган сифат – бу жамиятнинг кўпроқ давлат манфаатларини ифодалаш онгининг тараққий этганлиги бўлиб, бу чексиз эркинликларга интилиш босими остида умумий манфаатларни ифода этишни сақлаб туришнинг, шунингдек, ҳуқуқий меъёрлар тақдим этадиган амалий имкониятларни ошириб боришнинг демократик воситасини шакллантириш билан боғлиқ асосий кафолатлардир. Шунинг учун ривожланган давлатларда фуқаролик жамияти институтларини кўпайтириш, уларнинг фаолият доирасини кенгайтириш ва фаоллигини ошириш тобора ривожланаёпти.

Ривожланган давлатларда ҳокимият ҳуқуқи ва фуқаролик жамияти институтлари такомиллашиб

боргани сари толерантлик талаблари ҳам ўзгараётгани кузатилади. Шу билан бирга, кўпчилик ривожланган мамлакатларда толерантлик муаммолари соҳасида тадқиқот олиб борган олимлар унинг ижобий сифатларини таҳлил этишдан ташқари, “оммавий маданият”га алоқадор, шунингдек, глобаллашув ва интеграциялашув жараёнлари билан боғлиқ равишда юзага келиши мумкин бўлган салбий хусусиятларини ҳам ўрганишга муҳим аҳамият беришмоқда.

Толерантликнинг халқаро муносабатлар меъёрлари доирасида бутун инсоният маданиятига айланиши халқлар, давлатлар, миллатлар, элатлар, гуруҳлар ва бошқа инсоний бирликлар ўртасидаги, қолаверса, инсон ва табиат, инсон ва техника, инсон ва коинот муносабатларидаги жуда кўп зиддиятларга барҳам бериши мумкин. Бунинг учун:

– толерантликни фақат ижтимоий муносабатнинг бир тури (масалан диний бағрикенглик) сифатидагина эмас, умуминсоний ижтимоий маданият сифатида тадқиқ этилиши ва уни амалий ҳаётга татбиқ этиш моделлари ишлаб чиқилиши;

– айрим гуманитар фанлар, масалан фалсафа, психология, социология, сиёсатшунослик кабиларнинг асосий мақсад ва вазифалари, объект ва предмети толерантлик масаласига йўналтирилиб, улар асосида толерантлик амалиёти билан шуғулланувчи янги технологиялар тизими тадқиқ этилиши;

– кетма-кет бир неча авлодда толерантликни ўз халқи маданий қадрияти сифатида эъзозлаш кўникмаси ҳосил қилишга олиб борувчи механизм яратилиши;

– толерантлик фақатгина айрим ижтимоий-гуманитар фанлар ва муассасалар доирасида эмас, аниқ ва техник фанлар, ишлаб чиқариш доирасида ҳамда таълим ва тарбия тизимига киритилиши;

– толерантликка доир, айниқса халқаро муносабатларда кучли таъсирга эга бўлган ҳуқуқий меъёрлар яратилиши;

– толерантликни тўғридан-тўғри ҳимояловчи маҳаллий ва халқаро марказлар, тизимлар ва уларнинг кўптармоқли таркибий тузилмалари ташкил этилиши лозим бўлади. Улар амалда гуманитар фанлар учун лаборатория, шунингдек, бу соҳада олиб борилаётган янги илмий тадқиқотларни синовдан ўтказиш ва амалий ҳаётга тавсия этиш муассасалари вазифасини ҳам бажарган бўлар эди.

Айниқса, фалсафа фани бу борада етакчи вазифани бажаради. Ўтмишда яратилган фалсафий қарашлар, ғоялар дунёнинг ривожланишига катта турки бериб келганлигини ҳеч ким рад эта олмайди. Бугунги кунда ҳам дунё маданиятидаги демократия, эркинлик, жамият тараққиёти, фуқаролик жамияти, халқаро муносабатлар, инсон ҳуқуқлари,

ижтимоий-иқтисодий ривожланиш каби масалалардаги дастлабки қарашлар ғоявий нуқтаи назардан фалсафий асосларга бориб тақалади. Шундай экан, бу фан ва соҳанинг узоқ ва яқин тарихий умумий қарашлар, таълимотлар, фикрларни ўрганувчи эскириб кетган йўналишини янгилаш, уни инсон ҳаёти, фаровонлиги, тинчлиги, бирдамлиги ва ҳамжиҳатлигини таъминлашга доир янги механизмлар, технологиялар, тизимлар ва тузилмалар лойиҳаларини тақдим этувчи тармоққа айлантириш вақти етди. Бугун фалсафа амалий ҳаётга эргашиб яшайпти. Аслида амалий ҳаёт эзгу фалсафий ғояларга эргашиши лозим. Фалсафага янги ҳаёт бериш учун эса уни янги йўналиш билан таъминлаш лозим бўлади. Бу йўналишни толерантлик масаласи асосида ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Мамлакатимизда бу борада бир қанча ишлар амалга оширилди. Барча соҳаларда жаҳон халқлари билан фақат яхшилик ва икки томонлама ҳамкорликни кўзлаб алоқаларни йўлга қўйиш, мамлакат ичида турли миллат вакиллари билан мустаҳкам ҳамжиҳатлик, дўстона ҳаёт тарзини ташкил этиш ва улар мақсадларини юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигига йўналтириш, қонун устиворлигини таъминлаш, диний, миллий, маданий бағрикенглик ва ҳамкорлик, ҳуқуқ, толерантлик маданиятини шакллантиришда Ўзбекистонда анчагина самарага эришилди. Айтиш мумкинки, эришилган натижалардан кўплаб давлатлар тажриба ўрганса арзийди ва бу ўзбек халқининг ўтган буюк аждодларига муносиб ворис сифатида жаҳон маданияти ривожига хайрли ҳисса қўшаётган халқлигини англайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Большая энциклопедия. –М.: Мультимедиа-издания “Кирилла и Мефодия”, 2008.
2. Фалсафа асослари / Тузувчи ва масъул муҳаррир: Қ.Назаров. –Т.: Ўзбекистон, 2005. –384 б.; Комилов Н., Жўраев К. Дин, давлат ва жамият. –Т.: Akademiya, 2006. –200 б.
3. История философии. Энциклопедия. – Минск, Интерпрессервис - Книжный дом, 2002.
4. Бобоев Х., Исломов З. ва б. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Т.: ТДЮИ, 2000. –528 б.
5. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. –Т.: Шарқ, 1999. –280 б.; Раҳманов А., Раҳманов А. Ислом ҳуқуқи. –Т.: “ТДЮИ”, 2007. –496 б.
6. Бобоев Х., Исломов З. ва б. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Т.: ТДЮИ, 2000. –528 б.

Fazliddin RAVSHANOV,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси Халқаро муносабатлар кафедраси профессори,
сиёсий фанлар доктори*